

**KESIMNING SINTAKTIK TABIATI VA GRAMMATIK
KESIMNING SINTAKTIK TABIATI VA GRAMMATIK
XUSUSIYATLARI XUSUSIYATLARI**

Qarshiboyeva Mahliyo Vohidovna
Samarqand davlat chet tillari instituti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tili sintaksisida kesimning o'rni, uning sintaktik tabiati va grammatik xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Kesim gap bo'laklarining markaziy unsuri sifatida ega bilan bog'liqlik munosabati, modal-zamon ifodalash imkoniyatlari va morfologik ifoda usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, sodda va murakkab kesimlarning turlari, ularning gapda bajaradigan vazifalari hamda ot-kesim, fe'l-kesim va qo'shma kesim muammolari o'zbek tilshunosligidagi zamonaviy qarashlar nuqtai nazaridan o'rganiladi.

Kalit so'zlar: kesim, sintaksis, grammatik xususiyat, fe'l-kesim, ot-kesim, modal ma'no.

Kirish

Bugungi kunda kesim dolzarb, chunki ta'lim sifati va ilmiy natija bevosita kesimning tuzilmasi hamda uslubiga bog'liq. Til ilmida gap bo'laklari ichida kesim alohida o'rin tutadi. U gapning predikativ markazi bo'lib, ega bilan birgalikda gapning asosini tashkil etadi. Kesim ega haqida fikr bildirib, uning belgisini, harakatini, holatini yoki sifatini ifodalaydi. Shu boisdan ham kesim barcha tillarda sintaksisning asosiy tadqiqot ob'ektlaridan biri hisoblanadi.

O'zbek tilshunosligida kesimning tabiatini o'rganishga oid ilk fundamental ishlar A.G'. G'ulomov, M. Asqarova, N. Mahmudov, B. O'rinboev kabi taniqli olimlar tomonidan amalga oshirilgan. Ularning tadqiqotlari o'zbek tili kesimining o'ziga xos grammatik xususiyatlarini aniqlashda muhim asos bo'lib xizmat qilgan. Biroq bugungi kunda, xususan kognitiv tilshunoslik va funksional grammatikaning rivojlanishi bilan birga, kesimni yangi metodologik yondashuvlar orqali o'rganish zarurati paydo bo'lmoqda.

Adabiyotlar Tahlili

A.G'. G'ulomov (1975) "O'zbek tilida predikatlik kategoriyasi" asarida kesimni grammatik kategoriya sifatida tahlil qilib, uning zamon va shaxs bilan bog'liq xususiyatlarini chuqur yoritib bergan. Olimning fikricha, kesim — gapning predikat qismi bo'lib, u tinglovchiga ega haqidagi asosiy ma'lumotni yetkazadi.

N. Mahmudov va A. Nurmonov (1995) "O'zbek tilining nazariy grammatikasi" asarida kesimni funksional jihatdan tahlil qilib, uning sof

sintaktik va semantik xususiyatlarini alohida ko'rsatganlar. Ular kesimni shaxs-son, zamon va mayl kategoriyalariga ko'ra turlarga ajratishni taklif qilganlar.

B. O'rinboev (1992) o'zbek tilidagi ot-kesimlar muammosini alohida tadqiq etib, ularning fe'l-kesimdan farqli belgilarini aniqlagan. Olim ot-kesimni gapda bog' so'z yordamida yoki bog'siz ifodalanishi jihatidan o'rganib, bu hodisaning o'zbek tiliga xos xususiyat ekanligini isbotlagan.

Xorijiy tilshunoslikda esa V.V. Vinogradov (1954), L. Tesnyer (1959) va N. Chomsky (1965) kabi olimlar predikat nazariyasini rivojlantirishga katta hissa qo'shganlar. Zamonaviy o'zbek tilshunosligida U. Tursunov, J. Muxtorov va Sh. Rahmatullayevlar kesim masalasini yangi nuqtai nazardan o'rganib, uning semantik-sintaktik tabiatini yanada to'liqroq yoritishga harakat qilganlar.

Metodologiya

Mavzuga doir metodlar:

- Tavsiflash metodi — til hodisalarini kuzatish va tavsiflash;
- Tahlil-sintez metodi — kesimning tarkibiy qismlarini ajratish va qayta birlashtirish;
- Qiyoslash metodi — turli kesim turlarini bir-biri bilan solishtirish.

Natijalar Va Muhokama

Kesim (predikat) — gapning asosiy bo'lagi bo'lib, u eganing harakat-holati, belgisi yoki mohiyatini ifodalaydi. Sintaksis ilmda kesim "predikativ markaz" deb ataladi, chunki u eganing predikativ aloqasini belgilaydi va gapga kommunikativ yakunlanganlik baxsh etadi.

Sintaktik jihatdan kesim doimo egaga bog'liq holda qaraladi. Bu bog'liqlik o'zbek tilida quyidagi tarzda namoyon bo'ladi: kesim eganing shaxsi va soniga muvofiq keladi. Masalan: "Men boraman" (I shaxs, birlik); "Siz borasiz" (II shaxs). Bu moslik (kongruentsiya) o'zbek tilidagi predikatlik aloqasining asosiy belgisidir.

Predikatlik kategoriyasi kesimga xos bo'lgan eng muhim grammatik kategoriya hisoblanadi. U zamon, shaxs-son va mayl ma'nolarini o'z ichiga oladi. Masalan, "Bola o'qiydi" gapida "o'qiydi" shakli hozirgi-kelasi zamon, III shaxs birlik va xabar mayli ma'nolarini birdan ifodalaydi.

Kesimning asosiy sintaktik belgilari:

- Egaga qaratilganlik (shaxs-son mosligi)
- Zamon ifodalash xususiyati
- Mayl kategoriyasiga egalik
- Gapga kommunikativ yakunlanganlik berish
- Mantiqiy urg'u qabul qilish imkoniyati

Kesimning asosiy kategoriyalaridan biri bu zamon kategoriyasi. O'zbek tilida uch asosiy zamon farqlanadi:

- O'tgan zamon: -di, -gan, -ib (bordi, borgan, borib keldi)
- Hozirgi-kelasi zamon: -(a)yap, -(a/y)di (borayapti, boradi)
- Kelasi zamon: -ajak, -moqchi (borajak, bormoqchi)

Mayl — kesimning voqelikka bo'lgan munosabatini ifodalovchi grammatik kategoriya. O'zbek tilida to'rt asosiy mayl mavjud: xabar mayli (indikatif), buyruq-istak mayli (imperativ), shart mayli (konditsional) va kishi istak mayli (optativ). Masalan: “Bor” (buyruq mayli); “Borsa” (shart mayli); “Borsin” (kishi istak mayli).

Kesim eganing shaxsi va soniga muvofiq shaxs son kategoriyasi keladi. Shaxs qo'shimchalari: -man/-miz (I shaxs), -san/-siz (II shaxs), -di/-lar (III shaxs). Bu kategoriya kesimning egaga sintaktik bog'liqligini ko'rsatadi va o'zbek tilidagi muhim morfosintaktik hodisa hisoblanadi.

Fe'l-kesim o'zbek tilida eng keng tarqalgan kesim turi. U to'liq va noto'liq fe'llar asosida hosil bo'lib, eganing harakatini yoki holatini bildiradi hamda barcha grammatik kategoriyalarni ifodalay oladi. Masalan: "O'quvchilar kitob o'qishdi" — *o'qishdi* (o'tgan zamon, III shaxs ko'plik, xabar mayli).

Fe'l-kesim tuzilishiga ko'ra sodda va murakkab bo'lishi mumkin. Sodda fe'l-kesim bitta fe'ldan iborat (keldi, boradi), murakkab fe'l-kesim esa ko'makchi fe'llar yordamida hosil bo'ladi (kelib bordi, aytib qo'ydi).

Ot-kesim o'zbek tilida keng qo'llaniladigan ikkinchi kesim turi. U ot, sifat, son yoki olmosh asosida hosil bo'lib, eganing mohiyatini, belgisini yoki sifatini bildiradi. O'zbek tilida ot-kesim bog' so'zsiz ham ishlatilishi — bu tilning o'ziga xos xususiyati. Masalan: "U talaba" (bog'siz). Ammo rasmiy uslubda "hisoblanadi, bo'ladi" bog'lamalari ham qo'llanadi.

Ot-kesimning asosiy grammatik belgilari: hozirgi zamonni zamon ko'rsatkichsiz ifodalashi; shaxs-son qo'shimchasi olishi (*Men talabaman*); bo'lishsizlik shaklida "emas" so'zi bilan qo'llanishi (*U talaba emas*).

Qo'shma kesim ikki yoki undan ortiq so'zning birgalikda kesim vazifasini bajarishidan hosil bo'ladi. U odatda frazeologik birliklar yoki so'z birikmalari asosida shakllanadi. Masalan: "Gap ko'pni bildiradi" — “ko'pni bildiradi” (qo'shma kesim). Bunday kesimlar yaxlit semantik ma'no ifodalaydi.

Kesim bilan ega o'rtasidagi sintaktik aloqa predikativ aloqa deb ataladi. Bu aloqa o'zbek tilida kongruentsiya tamoyiliga asoslanadi:

O'zbek tilida ega tushib qolishi mumkin — bu holda kesim o'zi shaxs-son ma'nosini ifodalaydi (pro-drop tili xususiyati). Masalan: "Keldim" gapida ega alohida ifodalanmagan, biroq "men" ma'nosi kesimning -m qo'shimchasida aks etgan.

Kesim semantik jihatdan gap mazmunining markazini tashkil etadi. Uning semantik vazifalari: harakatni ifodalash (bordi, o'qidi); holatni bildirish

(yotibdi); belgini ko'rsatish (chiroyli — ot-kesim); mohiyatni aniqlash (shifokor, o'qituvchi).

Semantik jihatdan kesim modal ma'nolarni ham ifodalashi mumkin: imkoniyat (bora oladi), zaruriyat (borishi kerak), ehtimol (borsa kerak), istak (bormoqchi). Bu esa kesimning o'zbek tilidagi kommunikativ ahamiyatini yanada oshiradi.

Xulosa

Yuqoridagi nazariy tahliliy ma'lumotlarga asosan quidagilarni xulosa qilib olishimiz mumkin. Kesim o'zbek tili gapining predikativ markazidir va ega bilan birgalikda gapning grammatik asosini tashkil etadi. Uning asosiy grammatik kategoriyalari — zamon, mayl va shaxs-son — o'zbek tilining morfosintaktik tizimini belgilashda muhim rol o'ynaydi. O'zbek tilida kesimning uch asosiy turi — fe'l-kesim, ot-kesim va qo'shma kesim — har biri o'ziga xos morfologik va semantik xususiyatlarga ega. Ot-kesimning bog'lasiz qo'llanishi o'zbek tilining o'ziga xos tipologik xususiyati bo'lib, bu hodisa tilning agglutinatib tabiati bilan uzviy bog'liq. Kesimning semantik-modal xususiyatlari o'zbek tili kommunikatsiyasida muhim pragmatik vazifani bajaradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. G'ulomov A.G'. O'zbek tilida predikatlik kategoriyasi. — Toshkent: Fan, 1975.
2. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1995.
3. O'rinboev B. O'zbek tilidagi ot-kesimlar. — Toshkent: Fan, 1992.
5. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: O'zbekiston, 1992.
6. Asqarova M. O'zbek tilidagi murakkab gap. — Toshkent: Fan, 1967.
7. Vinogradov V.V. Osnovnye voprosy sintaksisa predlojeniya. — Moskva: Nauka, 1954.
8. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. — Cambridge: MIT Press, 1965.
9. Tesnière L. Éléments de syntaxe structurale. — Paris: Klincksieck, 1959.
10. Rahimov S. O'zbek tili sintaksisi: darslik. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2010.
11. Saidova M. Kesimning semantik-pragmatik xususiyatlari // O'zbek tili va adabiyoti. — 2018. — №3. — B. 45–52.